Gemeente Amsterdam

Advies van Monumenten en Archeologie aan de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit

Monumentenadviseur	5.1, 2, e
Adviesdatum	14-12-2023
Adres pand	Plantage Middenlaan 53
Monumentnaam	Aquariumgebouw (Artis)
Status pand	Rijksmonument
Monumentnummer	4108
Soort aanvraag	Omgevingsvergunning
Aanvraagnummer	OLO 8101347
Dossiernummer	2023.236
Aanvrager	Stichting Natura Artis Magistra
Architect	OTH Architecten B.V.

Aanleiding
Aangepast plan voor het wijzigen van de verkeersruimte en routing rondom het Diorama in de rotonda van het Aquariumgebouw van Artis.

Samenvatting plan en vraagstelling
Bij het weghalen van de verhoogde vloer zijn de oorspronkelijke vloer en restanten van een lambrisering met marmerimitatie aangetroffen. Deze wordt geconserveerd en aangevuld met stucwerk, afgewerkt met een moderne kleur die in toon aansluit op de marmerimitatie.
De oorspronkelijke houten vloer krijgt een nieuwe laag met vloerverwarming en een houten afwerkvloer. De planken komen in dezelfde richting als de bouwkundige houten vloer. De restanten van de marmerimitatieplint wordt, aangeheeld met een nieuwe plint, wordt hierop terug geplaatst. De gang krijgt hiermee een doorlopende lambrisering met plint.
De drie grote vensters, die tot nu zicht gaven op het natuurdiorama, wil men vervangen door vier vensters. Deze vier vensters sluiten aan op de oorspronkelijke architectonische geleding, die wordt aangeheeld.

De kooiladder wordt bereikbaar vanaf begane grond, passeert de verdieping en leidt naar de installatiezolder. De kooiladder is vanaf de eerste verdieping niet zichtbaar en niet te betreden.

De centrale vraag is of de aanpassingen de hoge monumentwaarde van het Aquariumgebouw voldoende respecteren

Conclusie
Het plan heeft acceptabele gevolgen voor de monumentale waarden.
Met het conserveren en aanhelen van de nog aanwezige rijke oorspronkelijke afwerkingen zijn de monumentale waarde van de interieurdelen voldoende gerespecteerd.
De vier vensters passen beter in de oorspronkelijke architectonische geleding maar hebben ongeveer dezelfde afmetingen als de drie huidige vensters en maken het nog steeds mogelijk het verwijderde Diorama terug te brengen en te beleven.

Onderbouwing
In 1926 is de voormalige collegezaal in de rotonda van het Aquariumgebouw aangepast om het Heimans Diorama te huisvesten. Om dit Diorama goed te kunnen bekijken is door architect Ouendag de rotonda bouwkundig aangepast. De nevenruimtes rondom de collegezaal of auditorium zijn verbouwd tot verkeersruimte met een verhoging. Met een nieuwe trap keerden de bezoekers terug naar de Kleine Aquariumzaal. De ramen aan de noordoostzijde zijn dicht gezet. In de restauratieplannen werden deze ramen weer terug gebracht, omdat voor de buitenzijde herstel van het ontwerp van Salm als uitgangspunt is genomen. Het verhoogde vloerniveau sluit ongelukkig aan op de teruggebrachte ramen. Wanneer dit onderdeel in de aanvraag omgevingsvergunning had gezeten, was hier positief op geadviseerd. Tevens blokkeert het niet het terugbrengen van het Diorama, dat vanwege een asbestsanering met vergunning is verwijderd. Als voorwaarde is in die vergunning opgenomen dat het diorama moet worden teruggebracht met het doek en duinlandschap, met de driedimensionale opname van de opstelling als uitgangspunt. Aanpassingen zijn hierbij mogelijk geacht.
Met de wijziging van de vensters in vier smallere vensters kan de architectonische geleding van de rotonda hersteld worden, hoewel nog niet duidelijk is of deze weer beleefbaar wordt.
De trap die door architect Ouendag is toegevoegd vertegenwoordigt een positieve monumentwaarde, maar kan aangepast worden om de publieksroute beter te krijgen.

Bijlage

Eerdere planbehandelingen CRK
Behandeld: 08-11-2023 door Commissie 1A
Niet akkoord, tenzij
Aanleiding
In de verleende vergunning voor restauratie en herinrichting van het Aquariumgebouw is een hellingbaan ontworpen die aansluit op de bestaande trap uit de tijd van architect Ouendag. Voor de gevels is in die vergunning gekozen voor herstel van de oorspronkelijke toestand met weer ramen in de nu blinde gevelnissen. Het hoge vloerniveau zou voor deze ramen langs lopen. Voorgesteld wordt nu de hellingbaan te laten vervallen, het oorspronkelijke vloerniveau te gebruiken en de trap in te korten zodat een meer publieksvriendelijke routing ontstaat.
De centrale vraag is of met de interne wijzigingen de monumentale waarden voldoende gerespecteerd worden.

Conclusie

Herstel van het oorspronkelijke vloerniveau heeft positieve gevolgen voor de structuur. Ook is het hiermee nog steeds mogelijk het verwijderde Diorama terug te brengen, weliswaar met een nieuwe tribune. Echter ontbreekt een goede uitwerkingsslag van de verschillende ingrepen.

Onderbouwing
In 1926 is de voormalige collegezaal in de rotonda van het Aquariumgebouw aangepast om het Heimans Diorama te huisvesten. Om dit Diorama goed te kunnen bekijken is door architect Ouendag de rotonda bouwkundig aangepast. De nevenruimtes rondom de collegezaal of auditorium zijn verbouwd tot verkeersruimte met een verhoging. Met een nieuwe trap keerden de bezoekers terug naar de Kleine Aquariumzaal. De ramen aan de noordoostzijde zijn toen dichtgezet. In de restauratieplannen worden deze ramen weer teruggebracht, omdat voor de buitenzijde herstel van het ontwerp van Salm als uitgangspunt is genomen. Het verhoogde vloerniveau sluit ongelukkig aan op de teruggebrachte ramen. Als voorwaarde is daarom in de vergunning opgenomen dat het diorama moet worden teruggebracht met het doek en duinlandschap, met de driedimensionale opname van de opstelling als uitgangspunt. Aanpassingen zijn hierbij mogelijk. Een smaller uitzichtplatform in de rondgang van de rotonda kan als aanpassing worden toegevoegd. Het voorgestelde (oorspronkelijk) vloerniveau blokkeert het terugbrengen van het vanwege asbestsanering verwijderde Diorama namelijk niet.
De trap die door architect Ouendag is toegevoegd vertegenwoordigt een positieve monumentwaarde, maar kan aangepast worden om de publieksroute beter te krijgen.
De commissie vraagt wel een verdere uitwerking bijvoorbeeld van de afwerkingen op de wanden. Hier blijken waardevolle restanten van marmerimitatie te zitten en onduidelijk is wat hiermee gebeurd. Daarnaast is op de verschillende doorsneden ander materiaal bij de vloeren en wanden te zien. Mogelijk is hier sprake van een tekenfout, maar de commissie vraagt te verduidelijken hoe de constructie wordt opgebouwd en op de verschillende plekken aansluit. Dit betreft trappen op vloeren (nieuw of oorspronkelijk), wanden maar ook de detaillering van de kooiladder naar de technische ruimte. De voorwaarden op de verleende vergunning voor het terugplaatsen van het Diorama blijven staan.

Beschrijving van Plantage Middenlaan 53 (Aquariumgebouw)
Datum: 8 april 2019
Auteur: 5.1.2e
Bezoekdatum: 31 juli 2013, oktober 2017, 6 februari 2019

Opmerkingen
Het gebouw is in 2013 door Monumenten en Archeologie bekeken in verband met herstelwerkzaamheden aan de zoutwaterbassins en in 2017 en 2019 in verband met een integraal restauratieplan.

Status
Rijksmonument
Objectnummer: 4108
Registeromschrijving:
Aquariumgebouw van Artis in 1881 door G.B. en A. Salm opgetrokken in klassicistisch-maniëristische trant met zij- en middenpaviljoens, de laatste geaccentueerd door een tempelfront en een afgeronde, door een koepel gedekt oostelijk uiteinde.

Gebouwtype, bouwgeschiedenis in hoofdlijnen en waardering
Gebouwtype en bouwgeschiedenis in hoofdlijnen

Aquariumgebouw, oorspronkelijk multifunctioneel genootschapsgebouw dat ruimte bood aan een aquarium, een deel van de collectie van het Zoölogisch Museum en een collegezaal met praktijkruimten ten behoeve van het onderwijs aan de Gemeentelijke Universiteit. Het gebouw heeft een langgerekte plattegrond, evenwijdig aan de Plantage Middenlaan, en is opgebouwd uit een lage onderverdieping, een monumentale bovenverdieping en op enkele plaatsen zolders, onder een samenstel van (schild- en zadel-) daken. Voor de verschillende functies zijn afzonderlijke bouwdelen (met van elkaar afwijkende verdiepingshoogten) ontworpen. Net als het Groote Museum en de Artis-bibliotheek bevatte het gebouw ingangen aan de Plantage Middenlaan en aan de zijde van de diergaarde. Het bouwdeel dat het aquarium bevat, is aan de zijde van de dierentuin (N) gesitueerd. Het hart van dit bouwdeel wordt gevormd door een langwerpige grote zaal die verscheidene aquaria bevat. In het souterrain bevinden zich bakstenen tongewelven om de bassins te kunnen dragen. De aquariumzaal wordt aan de oostzijde geflankeerd door een tweede zaal en aan de westzijde door de vestibule van de ingang (W), die vanuit de diergaarde bereikbaar is. De museumzalen waren aan de zuidzijde, aan de kant van de Plantage Middenlaan, ondergebracht. In het midden van dit bouwdeel was de vestibule ontworpen voor de ingangspartij aan de Plantage Middenlaan (Z). Een rond bouwdeel aan de oostzijde, de zogeheten 'rotonde', bood plaats aan de collegezaal, thans bevat het een diorama.

Het gebouw is gerealiseerd in 1879-1882, naar ontwerp van G.B. en A. Salm. Uit de bouwtijd stammen het exterieur, de opzet van het gebouw, de hoofddraagconstructie en interieurafwerkingen.
In 1923 worden de museumzalen ontruimd. De collegezaal wordt eveneens buiten gebruik gesteld. In 1923-1926 is, naar ontwerp van B.J. Ouëndag, op de plaats van de vroegere collegezaal het zogeheten Heimans diorama in gebruik genomen, waarin een typisch Hollands duinlandschap wordt uitgebeeld. Aan de noordzijde van de rotonde bracht Ouëndag een nieuw trappenhuis aan. De monumentale ingang aan de Plantage Middenlaan werd in 1978 gesloten voor publiek. Al eerder, in de jaren 1960, was het beeldhouwwerk in het timpaan verwijderd.
Tussen 1994 en 1997 vond een restauratie en verbouwing plaats onder leiding van de architect G.J. Hendriks. Zijn uitgangspunt was het herstel van de ruimten met hoge monumentale waarden. Met het oog hierop werden voorzetwanden en verlaagde plafonds verwijderd. Zo kwam het oorspronkelijke boogvormige plafond van de grote zaal weer in het zicht. Ook de hal met trappenhuis werd hersteld. Naast de herstelwerkzaamheden voerde Hendriks een aantal vernieuwingen door. Dat is vooral te ervaren in de voormalige museumzalen. Deze werden niet teruggebracht tot hun negentiende-eeuwse verschijningsvorm, maar verbouwd ten behoeve van nieuwe aquaria. Achter de voorzetwanden en verlaagde plafonds gaan echter nog de oorspronkelijke afwerkingen schuil. De vloeren en wanden van aquariumzalen werden voorzien van donkere granieten afwerkingen. In het westelijke entreegebied werden een lift en toiletgroepen aangebracht. Ook aan de oostzijde (de kleine aquariumzaal) werd een lift geplaatst. Ten zuiden van de westelijke vestibule waren vroeger kantoorruimten van de medewerkers van het museum. Hendriks liet hier enkele tussenmuren afbreken. De gewelfconstructie ten behoeve van de zoutwaterbassin werd met beton verstevigd.

Waardering
Het exterieur, de hoofddraagconstructie, de structuur en de historische interieurafwerkingen hebben een hoge monumentale waarde. De laattwintigste-eeuwse wijzigingen zijn indifferent.

Stedenbouwkundige context
Het Aquariumgebouw van Artis staat in de Plantage, het sluitstuk van de uitbreiding van de grachtengordel (1663 e.v.). Tot aan circa 1860 was dit een groengebied met tuinen en buitens van Amsterdammers die overwegend tot de middenklasse behoorden. Vanwege een verbod van de

gemeente op permanente bebouwing, waren de bouwsels in weinig duurzame materialen opgetrokken. In 1838 kocht het genootschap Natura Artis Magistra het buiten Middenhof, gelegen in het hart van de Plantage, om daar een diergaarde te vestigen. In zijn drang naar uitbreiding van de dierentuin verwierf het genootschap in de loop van de negentiende eeuw meer erven. Verschillende aangekochte oude buitenverblijven of 'speelhuijsen' zijn toen omgebouwd tot dierenverblijf. Aan de randen van het terrein werden representatieve nieuwbouwprojecten gerealiseerd, zoals het Grote Museum (1851-1854, J. van Maurik), het Bibliotheekgebouw (1866-1867 en 1872, G.B. Salm), beide aan de Plantage Middenlaan, en de Ledenlokalen aan de Plantage Kerklaan (1868-1870, G.B. Salm).
In 1877 deed het genootschap zijn laatste grote grondaankoop aan het einde van de Plantage Middenlaan, nabij de Muiderpoort. Het terrein was bestemd voor een nieuw Aquariumgebouw. Tot die tijd werden vissoorten in andere gebouwen van Artis (bijvoorbeeld de Bibliotheek) aan het publiek getoond. In 1879 werd de eerste paal van het gebouw geslagen. In december 1882 kon het Aquarium in gebruik worden genomen.

In de jaren tussen de stichting van Artis in 1838 en de bouw van het Aquariumgebouw zo'n veertig jaar later onderging de Plantagebuurt een ware metamorfose. Vanwege de groei van de bevolking en de behoefte aan bouwgronden besloot de gemeente in 1858 de in erfpacht afgestane gronden in de Plantage te verkopen en het verbod op permanente bebouwing officieel op te heffen. Vanaf dat jaar werd een groot deel van het gebied bebouwd met woonhuizen voor de hogere middenklasse. Ondanks veranderingen in de tuinaanleg, is in Artis (net als in de Hortus) tot op de dag van vandaag de kwaliteit van het achttiende- en vroegnegentiende-eeuwse groengebied nog te ervaren.

Architectonische verschijningsvorm
Exterieur
De voorgevel laat een 'barokke' opbouw van middenrisaliet, zijvleugels en hoekpaviljoens zien. Opvallend is de variatie in toegepaste natuursteensoorten: het grootste deel van het gevelvlak (met inbegrip van de zuilen en de basementen) is in zandsteen gerealiseerd (waarschijnlijk Obernkirchener steen), de ruw bewerkte plint en de bordestrap (met uitzondering van de balusters) zijn van blauwe hardsteen, de trapbalusters van kalksteen en voor de onderzone (met uitzondering van de plint) is rode steen toegepast, mogelijk afkomstig uit het Wesergebied (Höxter?). De middenrisaliet, de blikvanger en het middelpunt van de compositie, is vormgegeven als een tempelfront met vrijstaande zuilen (waarvan de buitenste gekoppeld zijn), een hoofdgestel en een fronton. Het beeldhouwwerk van het timpaan, met als uitbeelding Neptunus - de god van de zee - geflankeerd door zeewezens, is in 1968 verwijderd en waarschijnlijk verloren gegaan. Momenteel wordt het timpaan gevuld door een weinig bij de architectuur passende schildering. De porticus is te bereiken door middel van een monumentale dubbele bordestrap. De onderverdieping is over de gehele breedte als rustica uitgevoerd met in het muurwerk uitsparingen van deuren en vensters. De zijvleugels worden op de verdieping geleed door een boogstelling met Dorische pilasters, waarbij in de velden rondboogvensters zijn aangebracht. De hoekpaviljoens hebben een middenrisaliet met fronton dat gedragen wordt door gekoppelde en gecanneleerde pilasters; de uiteinden van de hoekpaviljoens zijn voorzien van (vlakke) Korinthische pilasters.
Als decoraties zijn het woord 'ANNO' en het jaartal '1881' aangebracht, alsook de letters 'N.A.M.' (Natura Artis Magistra). In de gevel zijn jacobsschelpen en guirlandes in de vorm van verschillende soorten schelpen aangebracht. Ook in het fries zijn de decoraties gerelateerd aan de zee, zoals schelpen, zeesterren en dergelijke. Net als de verdwenen timpaanvulling is de ornamentiek gerelateerd aan de functie van het gebouw

De gepleisterde noordgevel (tuingevel) heeft, naar analogie met de voorgevel, een opbouw van middenrisaliet, zijvleugels en hoekpaviljoens. Het middendeel is hier echter bescheidener vormgegeven. In dit onderdeel is, net als in het geval van de gehele sokkelzone, rustica toegepast. Als decoratie zijn nissen met meer dan levensgrote sculpturen van zeemonsters en schelpen aangebracht. De zijvleugels worden op de verdieping door pilasters geleed. De hoekpaviljoens hebben dezelfde vormgeving als die aan de voorgevel aan de Plantage Middenlaan. Afgezien van de reeds genoemde decoraties, is de gevel voorzien van jacobsschelpen en guirlandes in de vorm van verschillende soorten schelpen.
De gepleisterde westgevel is veel soberder behandeld dan de voor- en achtergevel. De gevel bevat de huidige toegang tot het aquarium (dit was oorspronkelijk de toegang vanuit de diergaarde voor de leden van het genootschap). Het convexe middendeel bevat de ingang. Net als bij de andere zij en achtergevel is in de onderzone natuursteenwerk in stuc geïmiteerd. De verdieping wordt door pilasters geleed. Daartussen zijn rondboogvensters geplaatst. Een hoofdgestel sluit de gevel af.
De gevel van de 'rotonde' (oost) is geheel gepleisterd. Ook hier bestaat de onderzone uit stuc die rustica imiteert. In het muurwerk zijn vensters en een toegang tot de collegezaal uitgespaard. Op de verdieping is een geleding door middel van pilasters aangebracht met daartussen hoge rondboogvensters, een gevelbehandeling die identiek is aan de zijvleugels van de façade aan de Plantage Middenlaan en de westgevel. Zodoende is door Salm vermeden dat de 'rotonde' een Fremdkörper binnen het geheel vormt.

Interieur
De onderverdieping van het gebouw heeft zoals gezegd twee verschillende niveaus, wat samenhangt met de verschillende functies die het gebouw oorspronkelijk had: aan de voorzijde (Plantage Middenlaan), waar de museumzalen waren ondergebracht, is sprake van een begane grond, aan de tuinzijde (Z) van een souterrain.
Het souterrain is opgebouwd uit (haaks op de lengterichting van het gebouw geplaatste) traveeën waarover gemetselde tongewelven zijn geslagen; de traveeën staan door middel van boogvormige openingen met elkaar in verbinding, wat zorgt voor een bijzondere ruimtewerking (de bezoekers kunnen vanuit een van de publieksruimten aan de voorzijde via een doorkijk een beeld krijgen van deze gewelven).
Aan de noordzijde, onder de zoutwater bassins, zijn pijlers van baksteen aangebracht die door gemetselde bogen met elkaar zijn verbonden. Aan het eind van de twintigste eeuw zijn deze pijlers met beton versterkt. Ook is op verscheidene plaatsen het metselwerk vernieuwd. In dit deel van het gebouw is sprake van aanzienlijke zoutschade.
Aan de westzijde bevindt zich op begane grond-niveau de ingang vanuit de diergaarde. In 1994-1997 is de entreeruimte aangepast, waarbij verscheidene doorbraken in de muren zijn gemaakt. De ruimte kreeg een nieuwe afwerking (vloer, wand, plafond). Verder werd een lift ingebracht. De entreeruimte staat in verbinding met hal en het monumentale trappenhuis naar de verdieping. In deze ruimte valt de grandeur van het negentiende-eeuwse gebouw nog goed te beleven: de wandafwerking en het plafond zijn nog goeddeels origineel. Het plafond is in vakken verdeeld; enkele vakken zijn van een glazen bovenlicht voorzien. De wanden worden door pilasters geleed en zijn verder voorzien van stuc dat natuursteenwerk imiteert. Verder stammen de paneeldeuren aan de zijde van de Plantage Middenlaan uit de bouwtijd, Hetzelfde geldt voor de monumentale sculptuur, voorstellende een personificatie van het water. De ruimte wordt gedomineerd door de bordestrap uit de bouwtijd. Deze heeft allure, niet alleen vanwege de omvang ervan maar ook door de toepassing van vrijstaande zuilen, rijk gedetailleerde balusters en door het gebruik van marmer. De natuurstenen vloer uit 1994-1997 wijkt af van de oorspronkelijke vloer. Hoewel de monumentale vitrinekast op het grote tussenbordes afkomstig is uit het Provinciaal Natuurhistorisch Museum Natura Docet in Denekamp, past deze zeer goed in de ruimte.

De museumzalen aan de zuidzijde zijn in 1994-1997 verbouwd tot aquariumzalen, met uitzondering van de ruimte in de middenrisaliet. Hier zijn de oorspronkelijke deuren aan de zijde van de Plantage Middenlaan bewaard gebleven.
De hoofdverdieping laat, net als de onderliggende verdieping, een niveauverschil zien, dat wil zeggen dat de vertrekken aan de zuidzijde hoger liggen dan die aan de noordzijde. Dit niveauverschil wordt door het hoofdtrappenhuis overbrugd.
De aan de noordzijde gesitueerde Grote Aquariumzaal is direct vanuit het monumentale trappenhuis bereikbaar. Met de verbouwing in 1994-1997 is de oorspronkelijke ruimtewerking van de zaal teruggebracht. De wanden worden geleed door een boogstelling (waarbij de bogen door pilasters worden gedragen), afgewisseld door gekoppelde pilasters van de kolossale orde. In de boogopeningen zijn grote glasruiten van de aquaria geplaatst. De bogen zijn voorzien van gedecoreerde sluitstenen van stuc. De gekoppelde pilasters dragen een doorlopend hoofdgestel. Dergelijke pilasters zijn ook aan de korte zijde toegepast, waar ze de boogvormige doorgangen flankeren. Het stucplafond, dat door ribben in vakken is verdeeld, heeft de vorm van een segmentboog. Op een aantal plaatsen zijn door Salm in het plafond cirkelvormige ventilatieroosters aangebracht. Weinig passend is de in 1994-1997 nieuw aangebrachte vloer. Oude foto's (bijv in Het Artisboek van Portielje en Abramsz, deel 2, tegenover p. 217) laten zien dat oorspronkelijk een in een fraai patroon gelegde terrazzovloer bevatte. Verder zijn de pilasters van een bekleding voorzien die niet oorspronkelijk is.
Aan weerszijden van de aquariumzaal bevinden zich dienstruimten met bassins. Deze ruimten lopen door tot zolderniveau, zodat hier de kapconstructie in het zicht is.
In het verlengde van de aquariumzaal ligt een tweede zaal. Beide zalen hebben hetzelfde vloerniveau en stonden oorspronkelijk in directe verbinding met elkaar. De doorgang is tegenwoordig dichtgezet. De lengterichting van de oostelijke zaal staat echter haaks op die van de Grote Aquariumzaal. Het middendeel van het plafond wordt gevormd door een interne glaskap. Dit dak wordt in de lengterichting geflankeerd door een vlak stucplafond met consoles als ondersteuning. De wandafwerking is minder goed bewaard gebleven dan het plafond. Deze zaal staat in verbinding met een hoger gelegen ruimte aan de zijde van de Plantage Middenlaan. Een lift en een trap uit 1994-1997 overbruggen het hoogteverschil. De ruimte aan de voorzijde wordt gedekt door een vlak stucplafond dat deels is gevuld met een daklicht. Het plafond wordt door forse consoles ondersteund.
Aan de voorzijde waren, net als op de begane grond, de voormalige museumzalen gesitueerd. Deze zijn ook hier verbouwd tot aquariumzalen (de gedecoreerde plafonds en de plafondlijst met consoles zijn bewaard gebleven, maar niet in het zicht). De voormalige vestibule in de middenrisaliet (achter de deuren van de voormalige hoofdentree aan de Plantage Middenlaan) is goed bewaard gebleven. In de ruimte zijn vrijstaande zuilen (met rijk bewerkte kapitelen met zeewezens en de drietand van Neptunus) geplaatst. De wanden hebben voor een deel nog hun oorspronkelijke afwerking van stuc (ze zijn deels vernieuwd en van vlak stucwerk voorzien). Ze worden door pilasters geleed. Verder is natuursteenwerk in stuc geïmiteerd. Het plafond is door sierlijsten van stuc in vlakken verdeeld en verkeert nog in oorspronkelijke staat. De oorspronkelijke paneeldeuren (voorzien van snijwerk) aan de Plantage Middenlaan zijn, met inbegrip van de deuromlijstingen, bewaard gebleven.
Aan de oostzijde leidt een omloop (met stucplafond) in de rotonde tot het diorama.
De dienstruimten en kantoren die oorspronkelijke aan de westzijde waren gesitueerd, zijn in 1994-1997 samengevoegd.
In de zuidwestelijke hoek van het gebouw bevindt zich een gaaf bewaarde diensttrap, bestaande uit een houten trappaal en (giet)ijzeren spijltjes. De handlijst is van hout.
Op de zolders is de kapconstructie in het zicht.

Cultuurhistorische context

Voor het ontwerp van het Aquariumgebouw deed het genootschap Natura Artis Magistra een beroep op [redacted]. Deze architect had voor het genootschap al meer gebouwen ontworpen, waaronder de Ledenlokalen en de Bibliotheek. Zijn eerste ontwerp dateert uit 1879, zijn tweede, enigszins gewijzigde (en rijkere) ontwerp uit 1880.
Het Aquariumgebouw is van grote architectuur- en cultuurhistorische waarde. De ontwerper ervan, G.B. Salm (1831-1897), was een van de meest succesvolle Amsterdamse architecten in de tweede helft van de negentiende eeuw. Salm ontwierp veel voor Artis. Hij was bevriend met de boekverkoper G.F. Westerman, die het initiatief nam tot oprichting van het 'Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra', zoals de officiële naam van Artis luidt. Vanaf 1847 was Westerman directeur van het genootschap. Dankzij deze connectie kreeg Salm veel opdrachten voor de diergaarde. Hij ontwierp onder meer de roofdierengalerij (1858-1859), de bergloodsen aan de Plantage Muidergracht (1874-1875 en 1878), de Artis-bibliotheek (1866-1867 en 1872) en de Ledenlokalen (1868-1870). Het Aquarium vormt een hoogtepunt binnen het kwalitatief hoogstaande oeuvre dat Salm voor Artis realiseerde.
Bovendien vormt het een onlosmakelijk onderdeel van negentiende-eeuwse randbebouwing aan de Plantage Kerklaan, Plantage Middenlaan en de Plantage Muidergracht die met uitzondering van het door J. van Maurik ontworpen Groote Museum, door Salm was gerealiseerd. Van alle negentiende-eeuwse Artis-gebouwen heeft het Aquarium de meest monumentale uitstraling. Met zijn porticus is het een beeldbepalend gebouw aan de Plantage Middenlaan.

Waarschijnlijk heeft Gerlof Salm het definitieve ontwerp gemaakt in samenspraak met zijn zoon Abraham (1857-1915). Abraham (Bram) was al op jonge leeftijd voorbestemd zijn vader te assisteren en op den duur het bureau voort te zetten. Hij genoot van augustus 1878 tot december 1880 - dus op het moment dat zijn vader het Aquariumgebouw ontwierp - een opleiding aan de Ecole des Beaux-Arts (en op het atelier van Emile Vaudremer) in Parijs. [redacted] schrijft: 'Alhoewel alle ontwerptekeningen slechts G.B. Salms signatuur dragen en ook de correspondentie weinig houvast biedt, lijkt het Beaux-Arts-karakter van het gebouw te wijzen op een niet onaanzienlijke bijdrage van A. Salm GBzn'. ([redacted],Van der Woud 1997, 21) De bouw van het Aquarium markeerde het eind van de samenwerking tussen vader Salm en Artis. In 1881 liet Abraham zich laatdunkend over de architectonische kennis van de bestuursleden van het genootschap uit, tot groot ongenoegen van de laatstgenoemden.

Het gebouw is typologisch van belang. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werden wereldwijd aquariumgebouwen gerealiseerd. Het vroegste voorbeeld, een niet meer bestaand gebouw in Londen, stamt uit 1853. G.B. Salm bezocht voor het ontwerp het Aquarium in Frankfurt. Verder maakte hij (in verband met een andere opdracht) een reis naar Berlijn en Hannover. Wellicht heeft hij in Berlijn het Aquarium uit 1869 bezocht. Het Aquariumgebouw van Artis is een van de oudste voorbeelden die bewaard zijn gebleven. Het had indertijd een voorbeeldfunctie. Portielje en Abramsz schrijven over dit gebouw 'dat, zoo mooi en doelmatig van bouw en inrichting, bijna overal als model mocht dienen, waar men zich op het gebied van aquarium-bouw begaf' (Portielje en Abramsz 1922, deel 2, p. 211). Aan het gebouw waren speciale eisen gesteld. Een zware fundering van in totaal 1740 palen was noodzakelijk om het gewicht van de bassins en installaties (en de zware glasruiten) te torsen. Het gebouw moest maar liefst 640.000 liter zoutwater en 225.000 zoetwater kunnen bevatten. Ondanks de vele verbouwingen en aanpassingen is het exterieur en een groot deel van het interieur opmerkelijk goed bewaard gebleven. De installaties zijn in de loop der tijd steeds vernieuwd, wat uiteraard samenhing met de veranderde eisen en technische innovaties. Zo werd na de Eerste Wereldoorlog voor het verwarmen van het water in de bassins een kolenkachel geïnstalleerd. (Tot die tijd kon het water niet worden verwarmd).

Bij de totstandkoming van het gebouw speelde de in 1880 aangestelde hoofdconservator Coenraad Kerbert (1849-1927), tevens lector in de dierkunde aan de Universiteit van Amsterdam, een belangrijke rol. Nadien - van 1890 tot 1927 - zou hij de functie van Artis-directeur vervullen. Kerbert deed veel vooronderzoek om het aquariumgebouw state of the art te maken. Zo maakte hij studie van de filtering van het water (koeling of verwarming van het water was op dat moment nog niet mogelijk). Hij bemoeide zich met de opzet en inrichting van het gebouw
Net als Gerard F. Westerman, zijn voorganger als directeur, was Kerbert een veelzijdig man. Hij was bioloog van naam, maar daarnaast zeer geïnteresseerd in beeldende kunst. De Rijks-akademie voor Beeldende Kunsten werd ieder jaar voorzien van vrijkaarten, waarvan kunstenaars gretig gebruik maakten. Bij zijn 25-jarige jubileum als directeur kreeg hij een liber amicorum aangeboden waaraan 62 kunstenaars hadden meegewerkt.
Verder zag hij het belang van de activiteiten van Jac.P. Thijsse en E. Heimans in. Dezen speelden een belangrijke rol in het populariseren van de natuurstudie in Nederland. Twee jaar na het plotselinge overlijden van de onderwijzer en natuurliefhebber Heimans in 1914 werd de Heimans stichting opgericht, waarin Kerbert actief was. In 1920 stelde hij als Artis-directeur een ruimte in de rotonde aan de oostzijde (die tot dan toe dienst deed als collegezaal) in het Aquarium beschikbaar voor een diorama ter nagedachtenis van Heimans. In het diorama wordt een Hollands duinlandschap getoond. Opmerkelijk is dat de vormentaal van de rotonde sterk doet denken aan panoramagebouwen uit die tijd. In de Plantage stond het door I. Gosschalk ontworpen panoramagebouw (1877-1880). Voor dit gebouw was in 1877 een besloten prijsvraag uitgeschreven, waaraan G.B. Salm ook deelnam. Voor dit ontwerp heeft hij panoramagebouwen in Parijs bezocht. De ronde collegezaal is mogelijk gebaseerd op Salms niet bekroonde prijsvraagontwerp uit 1877. De herbestemming van de rotonde tot diorama was dan ook meer dan passend.

Bronnen en literatuur
Bronnen en literatuur
SAA, Beeldbank
Stadsdeel Centrum, Archief Bouw- en Woningtoezicht

5.1.2e (Verlaan & Bouwstra architecten), Het Artis-aquarium. Architectuur en inrichting van een bijzonder cultuurhistorisch object, typoscript 2017.
5.1.2e e.a., Wandelen door Artis, Natura Artis Magistra, Baarn 2001
5.1.2e en 5.1.2e, Natura Artis Magistra. Het park, de gebouwen en de kooien in de 19e eeuw, Amsterdam s.a.
5.1.2e, 'Artis-architecten', Maandblad Amstelodamum 78 (1991), pp. 107-118
5.1.2e, 5.1.2e en 5.1.2e, G.B. Salm en A Salm GBzn. Bouwmeesters van Amsterdam, Amsterdam, Rotterdam 1997
5.1.2e, Panorama's op papier. Twee prijsvraagontwerpen van G.B. Salm en A. Salm GBzn, De Sluitsteen. Jaarboek Cuypersgenootschap 1997, 70-80
5.1.2e Monumentaal Artis, (typoscript) s.a. 2007
A.F.J. Portielje en S. Abramsz, Het Artisboek, 2 delen, Zutphen 1922

Legenda toegepaste uitzonderingsgrondslagen

In dit document zijn gegevens definitief geanonimiseerd op grond van:

Wet	Artikel	Omschrijving	Pagina's
Wet open overheid	Art. 5.1 lid 2 sub e	De eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer	1, 3, 8, 9